

Kosovo en het recht tot interventie

THOMAS MERTENS*

Inleiding

Wie denkt in klassieke werken een antwoord te kunnen vinden op het vraagstuk van de militaire interventie vanwege humanitaire redenen, komt bedrogen uit. Buiten een aantal regels van Kant in diens *Zum ewigen Frieden* en een aantal pagina's van Mill waarin beiden zich tegen interventie keren, bestaat er niet veel. Ook de contemporaine literatuur over het vraagstuk is bescheiden. Naar aanleiding van Walzers gematigde instemming met interventie, in diens *Just and unjust wars*, is een discussie over het onderwerp ontstaan, maar daaruit heeft zich geen consensus ontwikkeld. Wellicht is deze magere stand van zaken gevolg van het feit dat de rechtsfilosofie en de politieke theorie de wereld tussen de staten tot voor kort als een stiefkind behandelden. Problemen met betrekking tot de gelding van het recht en tot de verhouding van recht, moraal en politiek werden binnen het kader van de natiestaat aan de orde gesteld. De natiestaat werd, met Hegel als prominent voorbeeld, als de alfa en de omega van het denken over recht en rechtvaardigheid beschouwd. Ook Rawls' *A theory of justice*, dat veel weerklank heeft gevonden, besteedt nauwelijks aandacht aan rechtvaardigheid binnen interstatelijke verhoudingen.

Deze stand van zaken wekt om een groot aantal redenen verwondering. Zo staat het paradigma van de natiestaat, ten eerste, in schril contrast met recente ontwikkelingen binnen de economie. Multinationale ondernemingen hebben enorm aan belang gewonnen. Hun budgetten overstijgen de begrotingen van vele staten ruimschoots. Ten tweede zijn er invloedrijke interstatelijke samenwerkingsverbanden ontstaan, waarvan de Europese Unie wellicht het meest sprekende voorbeeld is. Door deze processen van integratie hebben zich belangwekkende internationale instituties ontwikkeld zoals de Wereldbank, het IMF, de Wereld Handelsorganisatie, de Europese Commissie, het Europese Hof, naast de traditionele internationale organisaties zoals de Verenigde Naties zelf en in samenhang daarmee de Commissie voor de Mensenrechten, de UNHCR, het Internationale Gerechtshof, het Internationale Strafhof in oprichting. Ten derde kan de betekenis van de mensenrechten genoemd worden. Dat zijn immers rechten die aan alle mensen toekomen, ongeacht tijd, omstandigheden en nationaliteit. De idee van de mensenrechten tendeert daarmee zelf naar een internationale rechtsorde.

Sinds kort geeft men zich rekenschap van deze veranderde omstandigheden en besteedt men aandacht aan vragen als: hoe dient een dergelijke internationale

rechtsorde eruit te zien, als een volkerenbond of als een wereldrepubliek?; behoren de economische relaties tussen landen van de Eerste en die van de Derde Wereld te worden gezien onder het licht van (her)verdelende (economische) rechtvaardigheid?; prevaleert binnen het kader van de migratie het belang van de integriteit van nationale gemeenschappen of de plicht tot het opnemen van degenen die noodgedwongen hun heil zoeken in andere gemeenschappen? Het debat over de rechtvaardiging van humanitaire interventie beweegt zich daarentegen nog steeds binnen de nauwe paden van het positieve internationale recht en de beperkte literatuur die er voorhanden is. Velen hebben dan ook moeite met het beantwoorden van de vraag naar de rechtvaardiging van de oorlog tegen Joegoslavië vanwege de humanitaire catastrofe in Kosovo. Ik hoop aan de oordeelsvorming bij te dragen door eerst kort in te gaan op het internationale recht, door vervolgens de theorie van Rawls te bespreken en door ten slotte in te gaan op de dilemma's van de Kosovo-crisis aan de hand van een recente uiteenzetting van Habermas.

Wat zegt het recht?

De vraag naar de rechtvaardigheid van een bepaald handelen of ingrijpen wordt natuurlijk niet beantwoord door het positieve recht. Maar dat maakt de vraag: 'wat zegt het recht?' nog niet overbodig. Vaak is gesteld dat het bestaan van positief recht zelf een waarde is die met de rechtvaardigheid samenhangt. Ik definieer humanitaire interventie als volgt: het gebruik van buitenlandse militaire macht binnen het soevereine territorium van een staat tegen de wil van die staat met het oog op het beschermen van een bevolking(sgroep). Vanwege het gebruik van militaire macht is een aantal artikelen van het *Handvest van de Verenigde Naties* relevant, te weten: artikel 2, lid 4, waarin een algemeen verbod op het gebruik van geweld wordt bepaald, behoudens artikel 2, lid 7 en artikel 51. Dat laatste artikel, waarin het recht tot individuele en collectieve zelfverdediging wordt geformuleerd, is voor humanitaire interventie niet relevant. Wel van belang is artikel 2, lid 7:

'Geen enkele bepaling van dit Handvest geeft de Verenigde Naties de bevoegdheid tussenbeide te komen in aangelegenheden die wezenlijk onder de nationale rechtsmacht van een staat vallen, noch wordt op grond van enige bepaling daarin van de Leden verlangd dat zij zodanige aangelegenheden krachtens dit Handvest tot een oplossing brengen. Dit beginsel staat de toepassing van dwangmaatregelen ingevolge hoofdstuk VII evenwel niet in de weg.'

Daarmee lijkt het Handvest duidelijk te kiezen voor een wederzijds respect van staten, behoudens het bepaalde in hoofdstuk VII, gewijd aan maatregelen met betrekking tot bedreigingen van de vrede, vredesbreuk en daden van agressie. Artikel 39 luidt derhalve:

'De Veiligheidsraad bepaalt of er sprake is van een bedreiging van de vrede, vredesbreuk of daad van agressie, en doet aanbevelingen, of beslist welke maatregelen er zullen wor-

den genomen overeenkomstig het in de artikelen 41 en 42 bepaalde, tot handhaving of herstel van de internationale vrede en veiligheid.'

De verwijzing naar artikel 41 behelst de geweldloze maatregelen die genomen kunnen worden tegen een staat of tegen staten die volgens de Veiligheidsraad de vrede bedreigen. In artikel 42 wordt dan bepaald dat wanneer de Veiligheidsraad van mening is dat de acties onder artikel 41 onvoldoende zijn, 'hij die maatregelen kan nemen die nodig zijn voor de handhaving of het herstel van de internationale vrede en veiligheid, door het inzetten van lucht-, zee- of landstrijdkrachten (..)'. Op grond van het Handvest kan dus de Veiligheidsraad beslissen tot het instellen van een humanitaire interventie als hij dat nodig acht.

Volgt uit dit korte overzicht van de relevante passages nu dat op grond van het positieve recht humanitaire interventie alleen maar gerechtvaardigd is, wanneer daaraan een resolutie van de Veiligheidsraad ten grondslag ligt? Niet noodzakelijk. Aangezien de Veiligheidsraad door de politieke samenstelling ervan verlamd kan zijn, is er misschien een andere rechtvaardiging voor interventie. Immers, het feit dat het Handvest zich ook expliciet committeert aan de mensenrechten (preambule, artikel 1, artikel 55) betekent dat grenzen gesteld zijn aan de (integriteit van de) nationale rechtsmacht van een staat, zoals genoemd in artikel 2, lid 7. In zijn algemeenheid worden mensenrechten niet meer beschouwd als een gebied dat tot de exclusieve nationale rechtsmacht van een staat behoort. Staten zijn tot het nakomen van mensenrechten bovendien niet uitsluitend verplicht op grond van het Handvest, de Universele Verklaring (1948) en de twee grote internationale mensenrechtenverdragen (1966). In de rechtspraak van het Internationale Gerechtshof is het begrip 'obligationes erga omnes' ontwikkeld, en dat zijn verplichtingen waaraan alle staten (los van de vraag of zij daar expliciet mee hebben ingestemd) zijn onderworpen omdat zij betrekking hebben op zaken waarbij alle staten belang hebben. Onder het bereik van die verplichtingen rekent het Hof zaken als mensenrechten en het verbod op genocide. Op die manier heeft het Hof de weg gebaad naar een interpretatie van het gedrag van een staat ten opzichte van zijn burgers als een schending van zijn verplichting ten opzichte van andere staten. Op grond van het internationale recht is er dus geen belemmering wanneer een staat zich het lot van de burgers van een andere staat aantrekt. Wanneer het evenwel komt tot een unilateraal militair ingrijpen van de ene staat of groep van staten in de nationale rechtsmacht van de andere staat, is dat toch zeer problematisch want nog steeds in strijd met het geweldsverbod uit artikel 2, lid 4. In mijn ogen is de toetssteen in deze gevallen toestemming van de Veiligheidsraad of tenminste de poging die te verkrijgen. 'Obligationes erga omnes' zijn immers niets anders dan verplichtingen die het gevolg zijn van natuurrechtelijke beginselen. En wie herinnert zich niet de prachtige frase van Kelsen dat zich achter het natuurrecht de dodelijke blik van Gorgo's naakte macht verbergt? Met moraal of natuurrecht laat zich van alles rechtvaardigen. Staten die er een beroep op willen doen, behoren uiterst voorzichtig te werk te gaan en zijn mijns inziens verplicht eerst de begaanbare wegen van het positieve recht zo ver mogelijk te bewandelen.

Rawls en *The law of peoples*

Als de weg naar eenzijdige humanitaire interventie op grond van het positieve recht niet onbegaanbaar is, maar toch ook niet zonder grote problemen, kan wellicht de morele theorie ondersteunende diensten verlenen. En bij wie kan men dan beter te rade gaan dan bij degene die door velen als een grote, hedendaagse autoriteit van de politieke theorie wordt beschouwd: John Rawls. Zoals gezegd, was diens beroemde *Theory of justice*, waarin het sociale-contractdenken van de zeventiende en achttiende eeuw wordt hernomen, ten aanzien van internationale rechtvaardigheid zeer beperkt. Het belangrijkste daaromtrent is te vinden in een paar bladzijden waarin Rawls zijn oorspronkelijke methode om de principes van de rechtvaardigheid van een gesloten samenleving te bepalen (een deliberatie in een originele positie achter de sluiers van onwetendheid) opnieuw toepast om rechtvaardige beginselen tussen naties te bepalen. Daartoe worden de deelnemers aan die deliberatie, de representanten van verschillende naties, beroofd van kennis omtrent de particuliere toestand van de natie die zij vertegenwoordigen. Volgens Rawls zouden deze representanten besluiten tot die principes die reeds algemeen in het volkenrecht bekend en aanvaard zijn: het principe van de rechtsgelijkheid van de naties onderling; het principe van zelfbepaling: elk volk heeft het recht om zijn eigen zaken te regelen zonder interventie of bemoeienis van buitenaf; het recht op zelfverdediging; het principe dat verdragen nagekomen moeten worden. Naar aanleiding hiervan is er enige discussie geweest over de vraag of deze principes universeel zouden gelden of alleen tussen staten die gevormd zouden zijn op grond van de oorspronkelijke rechtvaardigheidsprincipes. In dat laatste geval zou interventie in een onrechtvaardige samenleving wellicht gerechtvaardigd zijn. Maar *Theory of justice* zegt daar niets over en het feit dat Rawls in zijn *Political liberalism* expliciet een metafysische opvatting van rechtvaardigheid verwerpt, doet vermoeden dat de genoemde internationale principes door hem wel degelijk universeel bedoeld waren en interventie dus werd afgewezen. Ook ontstond er discussie over de vraag of Rawls terecht geen internationaal economisch principe van herverdeling van welvaart, als pendant van het nationale, zogenaamde *difference-principle*, in zijn volkenrecht had opgenomen. Sommigen vonden dat in strijd met de egalitaire intenties van *Theory of justice*.

Rawls is enige tijd geleden ingegaan op deze vragen en commentaren in *The law of peoples*. Deze korte tekst is een van de belangrijkste politiek-filosofische bijdragen over het internationale recht. Toch stelt Rawls ook hier velen teleur, aangezien hij van mening blijft dat het *difference-principle* niet internationaal geldt, maar beperkt is tot lokale, egalitair gestemde gemeenschappen. Voor een belangrijk deel herneemt *The law of peoples* de procedure van *Theory of justice*: principes van het volkenrecht komen tot stand via een onpartijdige procedure. Maar anders dan in *Theory of justice* stelt Rawls nu dat die procedure eerst door liberale staten onderling moet worden gevolgd om pas daarna te bezien of de uitkomst van die procedure voor andere staten aanvaardbaar is. Representanten van liberale staten zouden tot de volgende zeven beginselen besluiten: volken zijn vrij en onafhankelijk; ze zijn gelijk; ze hebben recht op zelfverdediging, maar geen recht op oorlog; ze moeten de plicht tot non-interventie respecteren; ze moeten verdragen en afspraken nakomen; ze moeten, in ge-

val van oorlog, het oorlogsrecht respecteren; ze moeten mensenrechten respecteren. Ten opzichte van *Theory of justice* springt de toevoeging van de mensenrechten aan het volkenrecht het meest in het oog. Om er nu toch voor te zorgen dat deze zeven beginselen aanvaardbaar zijn voor niet-liberale volkeren, bepleit Rawls een restrictieve interpretatie van de mensenrechten. Slechts de harde, politiek neutrale, niet-westerse kern van de mensenrechten maakt deel uit van het volkenrecht en daartoe rekent hij: het recht op leven, op vrijheid van slavernij, op eigendom, op gelijkheid voor de wet en het recht op emigratie. Daarom zijn de beginselen waartoe de liberale representanten gekozen hebben ook aanvaardbaar voor staten met andere concepties van rechtvaardigheid. Ook de (representanten van de) zogenaamde hiërarchische samenlevingen zullen erkennen dat hun belangen door precies deze beginselen worden gediend. Samen met de liberale samenlevingen vormen zij daarmee de gemeenschap van wat Rawls noemt: de welgeordende samenlevingen. Daartegenover bevindt zich de categorie van niet welgeordende samenlevingen: tirannieke samenlevingen, beheerst door *outlaw regimes*. Dit type samenlevingen erkent geen begrip van recht of rechtvaardigheid en zal dus ook niet willen instemmen met de overeengekomen principes: zij wensen de integriteit van andere volkeren niet te erkennen, maar zijn gericht op hegemonie van hun cultuur of godsdienst.

De houding die welgeordende samenlevingen moeten aannemen ten opzichte van deze door tirannie beheerste samenlevingen, maakt bij Rawls geen deel uit van wat hij de ideale theorie noemt, waarbinnen de beginselen van het volkenrecht worden ontwikkeld, maar van de niet-ideale theorie. Teleurstellend genoeg besteedt Rawls daaraan weinig aandacht. Hij volstaat met te vermelden dat welgeordende samenlevingen het recht hebben hun integriteit te verdedigen en dat zij het recht hebben druk uit te oefenen op dergelijke regimes opdat zij zichzelf hervormen tot welgeordende samenlevingen. Daartoe past het instellen van volkenrechtelijke instituties en van een federatief centrum waarbinnen kritische opinievorming over en economische druk op deze regimes kunnen worden gebundeld. Die kritiek zal des te meer effect sorteren wanneer ze gebaseerd is op een redelijk en gefundeerd recht van de volkeren dat niet gemakkelijk als liberaal of typisch westers kan worden ge(dis)kwalificeerd. Het voeren van een oorlog om een crimineel regime omver te werpen en een welgeordende samenleving te stichten is volgens Rawls niet gerechtvaardigd. Toch sluit hij een militaire interventie niet uit: wanneer een regime onschuldige burgers tot slachtoffer maakt van ernstige, grove en grootschalige schendingen van hun mensenrechten, kan een militaire actie gericht op het welzijn van die bevolking ondernomen worden. Maar de beslissing om daartoe over te gaan lijkt naar het oordeel van Rawls toch alleen genomen te kunnen worden door de gemeenschap van welgeordende samenlevingen of door de organisatie die zij in het leven hebben geroepen. Hoe verder in de buitenlandse politiek met dergelijke regimes omgegaan moet worden, acht hij in belangrijke mate een zaak van politieke wijsheid en van geluk, waarover politieke filosofie niet veel te zeggen heeft.

Habermas en de dilemma's rond Kosovo

De moeilijkheid om inzake Kosovo tot een afgewogen oordeel te komen, volgt uit

de manier waarop binnen het positieve volkenrecht en binnen de politieke theorie twee elementen verenigd worden die met elkaar op gespannen voet staan: de nadruk op statelijke soevereiniteit enerzijds en het belang van mensenrechten anderzijds. In zijn recente bijdrage stelt Habermas dan ook deze spanning centraal. Voor- en tegenstanders van militair ingrijpen vertegenwoordigen twee theoretische posities. Enerzijds richten de pacifisten de blik op het lijden dat onlosmakelijk met oorlog is verbonden, en anderzijds wil het door Habermas zo genoemde ‘juridische pacifisme’ van de Duitse rood-groene coalitie en van de andere democratieën de natuurtoestand die tussen de staten – ondanks het traditionele volkenrecht – nog steeds bestaat, opheffen ten gunste van een kosmopolitische toestand waarbinnen de mensenrechten worden erkend. Het conflict is aldus te lokaliseren in de transformatie van dat volkenrecht naar het wereldburgerrecht. Wanneer immers allen lid zouden zijn van een dergelijke associatie van wereldburgers, zouden staatsburgers daardoor tegen de willekeur van de eigen regering beschermd worden. De mensenrechten zouden dan definitief de status hebben van een recht dat zwaarder weegt dan de soevereiniteit van de staat. Onder de premissen van het traditionele volkenrecht geldt het ingrijpen in Kosovo als een schending van het niet-interventiegebod, maar onder de premissen van de mensenrechten zou het beschouwd kunnen worden als de sprong voorwaarts naar de wereldgemeenschap. Het ingrijpen beoogt immers de mensenrechten van een bedreigde minderheid te beschermen en een interventie om die reden en om reden van het voorkomen van genocide (tegenwoordig wordt genocide door de Veiligheidsraad als een bedreiging van de vrede beschouwd) is een verplichting erga omnes die ook zonder mandaat van de Veiligheidsraad legitiem is. Men zou, volgens Habermas, kunnen stellen dat de ontwikkeling naar dat wereldburgerrecht is begonnen met de oprichting van de Verenigde Naties en met de expliciete steun die in het Handvest wordt uitgesproken voor de mensenrechten.

Toch zijn de redenen tot bezorgdheid naar het oordeel van Habermas terecht: er bestaat twijfel aan de wijsheid van de onderhandelingen in Rambouillet; aan de doelmatigheid van de luchtaanvallen die de Joegoslavische oppositie in de armen van Milosovic jaagt, de regio destabiliseert en in plaats van de verdrijving van de Kosovaren te stoppen het voorwendsel daartoe vormt; aan de politieke doelen. Wellicht heeft de *overkill* aan legitimatie van de zijde van de voorstanders van ingrijpen door het trekken van de meest gruwelijke historische parallellen wel te maken met een fundamentele twijfel aan het project van het rechtspacifisme zelf. Het streven naar een kosmopolitische rechtsorde en een werkelijke implementatie van de mensenrechten zou namelijk de in de democratische constitutionele staten bereikte rechtsvoortgang kunnen bedreigen. Van die vrees wil Habermas evenwel niets weten: het feit dat van internationaal-rechtelijke zijde een inperking van de statelijke soevereiniteit bepleit wordt, is het gevolg van het moreel kwalijke gedrag van de soevereine staten zélf. Daarom acht hij in de huidige toestand de terugkeer naar het klassieke volkenrecht van soevereiniteit en non-interventie geen alternatief. Dat betekent echter evenmin dat de beoogde kosmopolitische rechtstoestand al gerealiseerd zou zijn. Zolang het internationale recht (en de literatuur) nog op twee benen hinkt en het wereldburgerrecht onvoldoende is geïnstitutionaliseerd, kan een anticipatie op een wereldburgergemeenschap alleen maar plaatsvinden vanuit een func-

tionerende Veiligheidsraad, aangevuld, zo stelt Habermas voor, door een algemene vergadering én door een vertegenwoordiging van de wereldburgers.

Zolang dat niet het geval is, kan de Navo zich alleen beroepen op de morele gelding van de mensenrechten en juist in dat opzicht bestaat er verschil van mening tussen de Verenigde Staten en de Europese bondgenoten. De Verenigde Staten zien de mensenrechten als hun nationale missie die ook zonder een verdergaande juridisering (binnen een verbreding en verdieping van de Verenigde Naties) mogelijk is, terwijl de Europese regeringen daar juist wel voor pleiten. Habermas opteert voor een dergelijke 'Europese' lijn, omdat een unilateraal ingrijpen van een militaire macht omwille van de mensenrechten anders als een precedent kan fungeren voor een soortgelijk ingrijpen van een andere macht in een andere regio op grond van wat daar onder het volkenrecht wordt verstaan. Immers, zolang mensenrechten als natuurlijke subjectieve rechten nog niet hun plaats hebben gevonden binnen een wereldomvattende democratische, gepositiverde rechtsorde, wordt een militair ingrijpen ter handhaving van de mensenrechten door degenen tegen wie dat geweld zich richt, niet als gelegitimeerde rechtsmacht begrepen, maar als eenzijdig met geweld opgelegde beperkingen. Wanneer de negentien landen van de Navo tot ingrijpen hebben besloten en zichzelf daartoe gemachtigd achten, oefenen zij daarmee een competentie tot interpretatie en besluitvorming uit die eigenlijk alleen aan onafhankelijke instituties zouden dienen toe te komen. Het feit dat een dergelijke rechtsmacht nog ontbreekt, impliceert volgens Habermas niet dat de slachtoffers maar aan hun beulen moeten worden overgelaten. Het betekent wel dat het bieden van noodhulp een grote sensibiliteit vereist en dat de bestaande volkenrechtelijke instituties, die immers de overgang van een klassiek volkenrecht naar een wereldburgerrecht markeren, niet te zeer belast mogen worden. De machtiging die de Navo zichzelf heeft gegeven, mag niet tot een regel worden.

Conclusie

Een beperkte rondgang langs het positieve recht en de (zeer) recente literatuur kan mijns inziens de twijfels over de luchtaanvallen tegen de Federale Republiek Joegoslavië niet wegnemen. Het positieve volkenrecht biedt als grondslag enkel een verplichting erga omnes. Maar die grondslag is niet erg sterk, want degene die militair ingrijpt, is tegelijk degene die de overtreding heeft geconstateerd en veroordeeld. Rawls en Habermas lijken zich te beroepen op het beginsel nood breekt wet. Humanitaire interventie, zo lijken zij te stellen, is eventueel unilateraal als ultimum remedium te rechtvaardigen, wanneer het welzijn van de bevolking onder een terroristisch regime op geen andere manier verdedigd kan worden. Daarmee wordt de beoordeling van het ingrijpen tot op zekere hoogte ook een empirische aangelegenheid.

Volgens Habermas moet gezocht worden naar een toestand waarin de wereldgemeenschap eindelijk over een zwaard beschikt. In *Zum ewigen Frieden* wijst Kant evenwel op de gevaren van zo'n wereldrepubliek, die zijns inziens noodzakelijk zou ontvaarden in despotie en zou leiden tot de vernietiging van alle pluraliteit tussen politieke gemeenschappen. Streven naar een wereldrepubliek is niet veel anders dan

een gemaskeerd streven naar hegemonie en dat leidt uiteindelijk weer tot de oorlog. Daarom is volgens Kant een federatief verband tussen de volkeren het enige middel om de oorlog, als de slechts denkbare menselijke conditie, te beëindigen. Kant en Habermas lijken dus van mening te verschillen over het middel, maar niet over het doel, te weten de afschaffing van de oorlog. Want de noodtoestand veroorzaakt door de oorlog is een van de belangrijkste voorwaarden waaronder de meest verschrikkelijke gebeurtenissen, waaronder de holocaust, konden en kunnen plaatsvinden. In dat licht heeft Habermas geen ongelijk wanneer hij schrijft:

‘Want ondanks de niet te negeren causale samenhang raken nu de daden van de verantwoordelijkheid in de war. In de ellende van de verdrijving vormen de gevolgen van een meedogenloze politiek van een staatsterrorist met de neveneffecten van de militaire aanvallen, die in plaats van het bloedige handwerk te stoppen hem ook nog een voorwendsel leverden, een moeilijk te ontwarren knoop.’

* Met dank aan Mw. Mr. Elsbeth de Vos

Literatuur

- Bauman, Z. (1989) *Modernity and the holocaust*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Habermas, J. (1999) Bestialität und Humanität. Ein Krieg an der Grenze zwischen Recht und Moral. *Die Zeit*, 29 april.
- Kant, I. (1795) Zum ewigen Frieden. In: *Kants Werke, Akademie Ausgabe*. Bd. VIII.
- Laberge, P. (1995) Humanitarian intervention. Three ethical positions. *Ethics and international affairs*, 9, pp. 15-36.
- Mertens, Th. (1993) Over humanitaire interventie. *Recht en Kritiek*, 19, pp. 373-382.
- Mertens, Th. (1999) Tien redenen om de oorlog tegen Servië te stoppen. *NRC Handelsblad*, 16 april.
- Mill, J.S. (1867) A few words on non-intervention. In: *Collected works*. Bd. XXI.
- Myjer, E. (1999) Internationaal recht naar de schroothoop? *Nederlands Juristenblad*, 16 april, pp. 681-683.
- Rawls, J. (1971) *A theory of justice*, Cambridge Mass., Cambridge University Press.
- Rawls, J. (1993) The law of peoples. In: S. Hurley, S. Shute (red.), *On human rights. The Oxford Amnesty lectures*, pp. 41-82. New York.
- Scheffer, P. (1999) Verdediging van eer vraagt om meer. *NRC Handelsblad*, 24 april.
- Stein, M. (1999) Kosovo is geen Auschwitz. *NRC Handelsblad*, 27 april.
- Walzer, M. (1977) *Just and unjust wars*. New York.